

ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1890 ԹԹ.
ԿԵՍԵՐԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ**

Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության քաղաքականության առաջին փուլը ընդգրկում է 19-րդ դարի 90-ական թթ. կեսերը: Այդ քաղաքականության նախապատրաստումը սկիզբ առավ Բեռլինի համաժողովում Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո, երբ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների խնդիրը դարձավ ժամանակի կարևոր միջազգային խնդիրներից մեկը: Այդ շրջանի կայսրության ղեկավարները և առաջին հերթին ինքը՝ սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդը գտնում էին, որ բարենորոգումները կհանգեցնեն Արևմտյան Հայաստանի՝ ինքնավար կարգավիճակի դեռաբեկումը և հետագայում՝ անկախացմանը: Այդ պատճառով նրանք, Մեծ տերությունների ճնշման ներքո ստիպված լինելով ձևականորեն ընդունել Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներում բարենորոգումների ծրագիրը, իրականում ամեն կերպ խուսափում էին այն իրականացնել: Հատկանշական է Աբդուլ Համիդի խոստովանությունը Գերմանիայի կայսրիին. «Նախընտրում եմ մեռնել, քան թե ընդունել Արևելյան Անատոլիան (Արևմտյան Հայաստանը - Ռ.Ս.) ինքնավարությանը տանող բարենորոգումները»¹: Խուսափել բարենորոգումներից կարելի էր վերացնելով Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությանը կամ կամ կտրուկ պակասեցնելով նրա թվաքանակը: Այդպիսով, հայ ժողովրդի բնաջնջումը իր պատմական Հայրենիքի տարածքի վրա դառնալով Աբդուլ Համիդի քաղաքականության հիմնական նպատակը:

Հայոց ցեղասպանության համիդյան փուլի քաղաքականության նախապատրաստումը ունեցել է մի շարք առանձնահատկություններ: Թերևս, նրանցից ամենակարևորը այնն է, որ այն, ի տարբերություն երիտթուրքերի շրջանի ցեղասպանության, ընթացել է կառավարող քաղաքական կուսակցության բացակայության

¹ Տե՛ս. Z. Danişman, *Sultan İkinci Abdülhamid Han*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1966, s. 145.

պայմաններում: Դրա հետևանքով ողջ նախապատրաստական աշխատանքը տեղի է ունեցել պետական կառավարման բարձրագույն մարմնի ընդերքում, այլ ոչ թե իրականացել է կառավարող կուսակցության ղեկավար շրջանակների կողմից, ինչպես այդ կատարվեց երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մի շարք անդամների կողմից²: Հայտնի է, որ Աբդուլ Համիդը կայսրությունում հաստատել էր իր միահեծան կառավարումը և ինքն էր միանձնյա ընդունում քաղաքական կարևոր որոշումները: Նա անմիջականորեն ղեկավարում էր նաև հայ ժողովրդի նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը: Նրա մոտեցումը հայ ժողովրդի նկատմամբ շատ հստակ կերպով արտահայտվեց հետևյալ բնութագրման մեջ, որը մեջբեյալում են հենց թուրք հեղինակները. «Հայերը դեգեներացված ժողովուրդ են... Նրանք միշտ ծառաներ են եղել»³: Պատահական չէր, հայ ժողովրդի մասին նման կարծիք ունեցող թուրք սուլթանը ընտրել էր Հայկական հարցը Հայաստանը հայաթափ անելու միջոցով լուծելու ճանապարհը: Նրա երկարամյա անձնական քարտուղար Թահսին փաշան իր եռուշյալում խոստովանում է, որ սուլթանը որոշել էր «հայերի դեմ վարել բռնությունների քաղաքականություն»⁴: Եվ այդ բռնությունների քաղաքականության հեղինակը կյանքի վերջում գրի առնված իր հուշարություններում զարմանում էր, թե ինչու են իրեն անվանում «Կարմիր զազան»⁵:

Աբդուլ Համիդի կողմից ստեղծված կառավարման համակարգը հիշեցնում էր բուրգ, որի գագաթում գտնվում էր սուլթանական պալատը՝ Յըլդըզ քյոշքը: Անձայրածիր կայսրության արտաքին և ներքին քաղաքականությունը մշակվում էր հենց այստեղ, իսկ կառավարությունը պարզ կատարողի դերում էր: Օսմանյան

² Տե՛ս այդ մասին R. Safrastian, *The political party and genocide: the Committee of Union and Progress at the threshold of the "Final Solution"*, *Problems of Genocide: Proceedings of the International Conference on "Problems of Genocide"*. Toronto: The Zoryan Institute of Canada, 1997, p. 194 - 200 և Ռ. Սաֆրաստյան, Ինչպե՞ս էր նախապատրաստվում ցեղասպանությունը. երիտթուրքերը 1910 թ. - Իրան-Նամե. Արևելագիտական հանդես, 1997, թիվ. 4 - 5 - 7, էջ 7:

³ Տե՛ս E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, VIII cilt, Ankara, TTK Yayınları, 1988, s. 484.

⁴ [Tahsin Paşa], *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşanın Yıldız hâricaları*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1990, s.182.

⁵ [Abdülhamid II], *İkinci Abdülhamid'in Haura Defteri*. İstanbul, Selek Yayınları, 1960, s.130.

արխիվների վավերագրերը վկայում են, որ Աբդուլ Համիդը հետագրական կապի միջոցով անձամբ ղեկավարում էր նաև տեղական իշխանությունների գործունեությունը, տալով նրանց համապատասխան կարգադրություններ հայերի նկատմամբ վարվող քաղաքականության վերաբերյալ, այդպիսով շրջանցելով կառավարությանը⁶:

Կարևոր ոլաշումները նախապատրաստելու համար սուլթանական պալատում ստեղծվել էին առանձին գրասենյակներ, որոնց ղեկավարները վայելում էին սուլթանի կատարյալ վստահությունը: Այդ գրասենյակներից մեկը պաշտոնապես կազմված էր երկու հանձնաժողովներից, որոնք պատասխանատու էին Հիջազի երկաթգծի կառուցման և ֆինանսական հարցերի համար, սակայն իրականում նա հույժ գաղտնիության պայմաններում զբաղվում էր Հայկական հարցով: Նրա ղեկավարն էր Իզզեթ փաշան, որը կարևոր դերակատում ուներ Աբդուլ Համիդի կառավարման համակարգում: Թահսին փաշայի վկայությամբ նա միջնորդի դեր էր կատարում սուլթանի և պետական բարձրագույն պաշտոնյաների միջև, փոխանցելով վերջիններիս սուլթանի հրամանները⁷, այդ թվում նաև հայերին վերաբերյալ: Համաձայն լավատեղյակ աղբյուրների տեղեկությունների, Իզզեթ փաշան գտնում էր, որ Հայկական հարցին կարելի է վերջ տալ՝ վերացնելով հայերին⁸: Այդ առումով նա լիովին միակարծիք էր արյունաբքու սուլթանի հետ: Վերը նշված մոտեցումը կիսում էին նաև կայսրության բարձրագույն պաշտոնյաներից շատերը: Այսպես, օրինակ, արդեն Բեռլինի վնհաժողովից շատ ժամանակ չանցած օսմանյան հայտնի գործիչ և բազմամյա սադրազամ (կառավարության նախագահ) Քյամիլ փաշան եկավ եզրակացության, որ «հայ ազգին» անհրաժեշտ է վերացնել և այդպիսով խուսափել Արևմտյան Հայաստանում Մեծ տերությունների կողմից պարտադրված բարենորոգումների անցկացումից⁹:

⁶ C. Eraslan, I. Sasun isyanı sonrasında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı siyasi ve sosyal problemler, *Kafkas araştırmaları*, II, İstanbul, 1996, s. 76.

⁷ [Tahsin Paşa], *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşanın Yıldız hatıraları*, s. 28.

⁸ T. Akçam, *Siyasi kültürümüzde zulüm ve işkence*, İstanbul, İletişim, 1992, s. 301.

⁹ Stk. Փոքը, 1879, 7-8, էջ 204:

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի հեղինակները որպես իրենց հանցավոր քաղաքականության գաղափարական հիմնավորում օգտագործում էին համախալամականության և դեռևս նոր ձևավորվող համաթյուրքականության հասարակական-քաղաքական վարդապետությունները:

Համախալամականության վարդապետության համիդյան մեկնաբանության ակունքները գտնվում են դեռևս 19-յդ դարի կեսերից կայսրության թուրք աղգաբնակչության և իշխող վերնախավի մի հատվածի շրջանում որպես քաղաքական հոսանք ձևավորված հակաքրիստոնեության մեջ, որը ծնունդ էր թանգիմաթի արեմտամետ բարենայագումների դեմ ծայր սռած կատաղի հակազդեցության¹⁰: Հետագայում, արդեն իր սուլթանության ընթացքում, Աբդուլ Համիդը հրավիրեց Կ.-Պոլիս համախալամականության գաղափարախոս Ջեմալեդդին Աֆղանիին և միախառնելով նրա գաղափարները թուրքական հակաքրիստոնեության հետ վերածեց ստեղծել Օսմանյան կայսրության պաշտոնական գաղափարախոսությունը:

Համախալամականության համիդյան տարբերակը ուներ երկու կողմ¹¹: Օգտագործելով այն արտաքին քաղաքականության մեջ Աբդուլ Համիդը ձգտում էր, հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ թուրք սուլթանները դեռևս միջնադարում բռնազավթել էին խալիֆի տիտղոսը, համախալամականությանը Օսմանյան կայսրության գերիշխանության ներքո և օգտագործել նրան Մեծ տերությունների դեմ պայքարում: Համախալամականությունը երկրի ներսում օգտագործվում էր որպես գաղափարական միջոց կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու համար: Այդ մասին շատ են գյում թուրք և արտասահմանցի հեղինակները, անտեսելով այն փաստը, որ համախալամականությունը օգտագործվեց նաև որպես հայկական կոտորածները «տեսականորեն» հիմնավորելու և մուսուլման թուրքերին ու

¹⁰ Տես այդ մասին Ռ. Սաֆրաստյան, *Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876 – 1920 թթ.)*, Երևան, Լուսակն, 2009, էջ 117 -132, 149 – 156:

¹¹ A. Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877 - 1924)*, Leiden-New York-Köln, A. Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877 - 1924)*, Leiden-New York-Köln, E.J. Brill, 1997, p. 46.

քրդերին հայերի՝ որպես քրիստոնյաների դեմ գրգռելու միջոց։ Պատահական չէ, որ ժամանակի Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանը Կ.-Պոլսում, որը ականատեսն էր հայկական ջարդերի, պատկերավոր բնութագրում էր նրանց որպես «քրիստոնյաների դեմ ուղղված մուսուլմանների խաչակրած արշավ»¹²։

Համախալամականության քարոզչությունը իրականացվում էր ինչպես հրապարակային միջոցներով, այնպես էլ գաղտնի, ինչի համար օգտագործվում էին իսլամական միստիկական եղբայրությունների ղեկավարները՝ շեյխերը և մուլաները¹³, որանք շրջում էին երկրով մեկ և թուրքերին ու քրդերին լարում «գյավուր» հայերի դեմ։ Այդպիսով, կայսրության հայ ազգաբնակչությունը սկսեց դիտարկվել նրանց կողմից որպես Օսմանյան կայսրությանը թշնամի քրիստոնյա աշխարհի ներկայացուցիչ, որը ենթական է ոչնչացման։ Հետագայում, ջարդերի ժամանակ մուսուլմանական մոլեռանդությունը ամբոխին հայերի դեմ գրգռելու հիմնական միջոցն էր։

Համիդյան շրջանում սկսեցին զարգանալ նաև համաթյուրքականության վարդապետության որոշ տարրեր, որանք երիտթուրքերի կառավարման տարիներին հիմք հանդիսացան նրա՝ պետական գաղափարախոսության վերաճման համար։ Այդ տարրերից էր «թուրքական Անատոլիայի» հայեցակարգը։ Անատոլիա բառով վտխարինվեց Փոքր Ասիա ընդունված եզրայթը և Անատոլիան սկսեց պրապագանդվել որպես բացառապես օսմանյան թուրքերին պատկանող թուրքական Հայրենիքի մի կարևորագույն տարածաշրջան, որը իր մեջ էր ընդգրկում, ինչպես այդ հայեցակարգի կողմնակիցներն էին գտնում, նաև հին ժամանակներում նրա մի մասի վրա գոյություն ունեցած Հայաստանը։ Որոշ հեղինակներ սկսեցին նույնիսկ պնդել, որ հայերի նախնիները ոչ մի կապ չունեն ներկայիս հայերի հետ և եղել են թուրքեր։ Կային հեղինակներ, որոնք պնդում էին, որ Անատոլիայի քրիստոնյաները իրականում թուրքեր են, որոնք տարբերվում են նրանցից միայն կրանով¹⁴։

¹² Stü. T. Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara, İmge Yayınları, 2002, s. 93.

¹³ İ. S. Sırma, *II. Abdulhamid'in İslam birliği siyaseti*, 4. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 1990, s. 46.

¹⁴ D. Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876 – 1908*, London, Frank Cass, 1977, p. 52 - 53.

Աղբյուրները վկայում են, որ արդեն 1890-ական թթ. սկզբներից սուլթանը և իր մերձավորները սկսեցին հայերի զանգվածային կոտորածների անմիջական ծրագրավորումը: Այդ են վկայում և բրիտանական դիվանագիտական, և թուրքական աղբյուրները: Այսպես, օրինակ, անգլիացի հոգևորական Մայքլմ Մաքքուլը, ուսումնասիրելով Օսմանյան կայսրությունում տեղակայված բրիտանացի հյուպատոսների հաղորդագրությունները, հանգել է եզրակացության, որ հայկական կոտորածների ծրագիրը սկսվել է նախապատրաստվել 1890 թ. ամռանից¹⁵:

Այդ ծրագրի ամբողջական տեքստը դեռևս չի հաջողվել հայտնաբերել: Ասկայն վերլուծելով թուրքական իշխանությունների հետագա գործողությունները կարելի է հանգել եզրակացությունների նրա որոշ դրույթների վերաբերյալ: Առկա Մաքքուլ Համիդի անձնական քարտուղարներից Մուսթաֆա Նեդիմը իր հուշագրություններում նշում է, որ 1890 թ. հուլիսի 27-ի Քում Քափուի հայտնի ցույցից որոշ ժամանակ անց սկսեցին կազմավորվել քուրդ հրոսակներից կազմված «Համիդիյե» հեծելազորային ջոկատները¹⁶: Նրանց ստեղծումը վկայում էր, որ հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի ծրագիրն այդքան հիմնականում պայտրաստ է, քանի որ հետագայում «Համիդիյե» մարդասպանական ջոկատները օգտագործվեցին սուլթանական իշխանությունների կողմից որպես հայ խաղաղ ազգաբնակչության զանգվածային սպանող իրականացնող կարևորագույն միջոց:

Ըստ ամենայնի, այդ ծրագրի կարևոր առանձնահատկություններից է եղել այն, որ նա նախատեսել է դաժան կոտորածներ հայ խաղաղ ազգաբնակչության դեմ այն պարագայում, երբ գոյություն չի ունեցել թուրքական իշխանությունների դեմ ուղղված զանգվածային ընդվզման որևիցե դեպք: Այս հանգամանքը պարզ էր արդեն ժամանակակիցների համար: Ռիզեում Ռուսաստանի վախ-հյուպատոս Ալեքսանդր Գիպիտուր իր կողմից կազմած վերլուծական գյությունում ընգծում էր, որ սխալ կլինի թուրքական իշխանությունների կողմից

¹⁵ М. Макколь, Ответственность Англии пред Арменией, Положение армян в Турция до вмешательства держав в 1895 году, Москва, Кушневев, 1896, с. 158.

¹⁶ Մ.Նեդիմ (Նախկին քարտուղար Սուլթան Համիդի), *Հայ եղենը (իմ վկայությունները)*, Սոֆիա, Տպարություն «Մասիս», 1936, էջ 12:

կազմակերպված կոտորածները բնութագրել որպես պատասխան գործողություններ հայ «ազիտատորների» կողմից ցուցաբերած ակտիվության նկատմամբ¹⁷։ Ռուս դիվանագետը բարեխիղճ կերպով վերլուծելով բազմաթիվ փաստեր հանգում է եզրակացության, թե թուրքերի կողմից տարիների ընթացքում կազմակերպվող հայերի հալածանքները մաս են կազմում ներքին քաղաքականության ծրագրի և մաթեմատիկայի լեզվով ասած «մշտական մեծություն են», այսինքն շարունակվելու են անկախ այն գործողություններից, որոնք կձեռնարկեն հայերը¹⁸։ Հստ էության, բերված փաստաթուղթը վկայում է, որ ռուս դիվանագետը բացահայտել է հայկական կոտորածների համիդյան քաղաքականության կանխամտածված լինելու հանգամանքը։

Այսպիսով, կարելի է գրականացնել, որ հայոց ցեղասպանության համիդյան ծրագրի հիմնական բաղադրիչները պատրաստ էին արդեն 1890-ական թթ. սկզբներից։ Այն սկսեց իրականացվել հայոց ազատագրական շարժման կարևոր կենտրոններից մեկում՝ Սասունում 1892 թվականից¹⁹։ Երկու տարի անց, 1894 թվականին կայսրության բանտերը արդեն լցված էին հայերով²⁰։ Արյունալի զանգվածային կոտորածները դեռ առջևում էին։

¹⁷ А. И. Гиппиус. Революционная агитация среди турецких армян и бывшие в Азиатской Турции в 1895-1896гг. беспорядки, записка, С. Петербург, 16 июля 1897г. - Հայաստանի ազգային արխիվ. Ֆոնդ Քաղվածքներ, գործ 339, թ. 134 - 135:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 146:

¹⁹ Տես. Լ. Հ. Մկրտչյան, Արևմտահայության ցեղասպանության արդուահամիդյան քաղաքականությունը. - Հայոց ցեղասպանությունը (ուսումնասիրություններ), Խմբագիր՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Երևան, Հրազդան, 2001, էջ 75:

²⁰ [Смирнов, секретарь посольства], Записка об армянском вопросе, Делегата Нелидова - Шиншикову, 23 февраля/7 марта 1895, Пера. - Հայաստանի ազգային արխիվ. Ֆոնդ Քաղվածքներ, գործ 35, Հայկական հարցի և արևմտահայերի մասին, 1895-1908, թ. 40: